

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук, професора

Сауха Петра Юрійовича на дисертацію

Заремби Євгенія Миколайовича

**«Міжправославний конфлікт в Україні: витоки, перебіг,
перспективи подолання»»,**

**подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство**

Немає жодних сумнівів, що тематика дисертаційного дослідження Євгенія Миколайовича Заремби є гостро актуальною. Сьогодні українське православ'я стоїть надзвичайно близько до визнання свого автокефального статусу. Прохання українських єпископів до Вселенського патріарха були підтримані державною владою і суспільством. Все це стало можливим завдяки консолідації зусиль українців після кількох років війни. Саме війна розвіяла усі ілюзії, які ще залишалися в суспільстві та іноді серед науковців, що дозволяє сьогодні говорити більш об'єктивно про генезу, перебіг та шляхи подолання міжправославного конфлікту в Україні. За цих умов представлене дослідження є на часі. Здійснене у його межах переосмислення самого конфлікту, а також богословсько-ідейного і богословсько-канонічного дискурсу, є надзвичайно актуальним. В результаті здійсненого аналізу актуалізовано старі докази та критично досліджено нову різноманітну аргументацію на користь необхідності автокефального статусу українського православ'я. Цілком слушною є центральна для дисертації концепція, що визнана світовим православ'ям автокефалія має постати в результаті синергії зусиль церков, громадянських організацій та держави.

Відразу зазначимо, що дисертація Євгена Миколайовича Заремби продовжує цілу традицію релігієзнавчих досліджень із заявленої тематики. В цій галузі існують класичні роботи, і дисертант вдало використовує напрацювання попередників. Разом із тим по кожному аспекту проблематики

дисертант віднаходить можливість висловити принципово нове бачення. Це стало можливим перш за все у силу об'єктивних обставин. Сучасне православ'я динамічно розвивається. Відбувається різке розмежування між ліберальним і фундаменталістичним православ'ям. Навіть документи Всеправославного собору засуджують релігійний фундаменталізм, чого ще недавно не можливо було б очікувати. З іншого боку деякі церкви активно забувають про досвід теоретичної і практичної модернізації, здобутий в ХХ столітті, піддаються ідеям ультраконсервативним і фундаменталістичним. Це ідейне розмежування стало визначальним для шляхів розвитку сучасної теології та для сучасної інтерпретації канонів. Активно переосмислюються такі ключові поняття як «помісна церква», «автокефалія», «соборність», «примат у православній церкві». Загальний розвиток християнської теології трансформував уявлення про нормативні форми взаємодії церкви із суспільством. Процеси глобалізації сприяють прагненню православних християн до постійного спілкування помісних церков, і виключення певних націй із повноцінного спілкування сприймається як нічим не виправдана у сучасну епоху дискримінація. Православна теологія кінця ХХ – початку ХХІ століть надала нову аргументацію щодо необхідності подолання дискримінації українського православ'я, зруйнувала основу для низки фундаменталістичних уявлень щодо таких понять як «канонічна територія», «канонічність», «помісність». Важливо зазначити, що змінюються і геополітичні реалії. В цілому сьогодні питання про визнання світовим православ'ям української автокефалії ставиться та розв'язується вже у новому контексті. Розуміння як саме відбулися ці трансформації важливе для адекватної оцінки представленої дисертаційної роботи. Адже ця робота враховує останні тенденції, і разом з тим має певну тяглисть з попередніми дослідженнями, а отже, дозволяє в цілому всебічно проаналізувати як саму проблематику, так і її динамічно змінюваний контекст. Слід сказати, що робота відрізняється добре продуманою теоретико-методологічною основою, і враховує не лише досягнення українського релігієзнавства, а й плідно

використовує богословські напрацювання, після їх глибокої релігієзнавчої рефлексії.

У першому розділі автор дисертації цілком вірно вчиняє, коли відмовляється від потенційно нескінченного аналізу літератури попередників, і лише коротко охарактеризовує наявні у релігієзнавстві результати, виділивши основні напрямки існуючих досліджень. Самостійний аналіз генези міжправославного конфлікту, церковних і політичних його причин, здійснений у підрозділі 1.2., є вичерпним, а врахування сучасної перспективи дозволяє критично оцінити як самі події, так і пропущені на початках незалежності шанси на кращі сценарії розвитку ситуації. Заслуговує на схвалення також детальний аналіз у підрозділах 1.3 і 1.4. регіональних та геополітичних передумов для ескалації міжправославного конфлікту в Україні. У цілому перший розділ є прикладом ґрунтовного релігієзнавчого аналізу наявних інтерпретацій природи та перебігу міжправославного конфлікту, усіх основних контекстів цього конфлікту, що зумовлюють основні його особливості. До того ж, він демонструє, як від аналізу інтерпретацій подій можна і потрібно переходити до аналізу самих цих історичних реалій. Цебто, перший розділ формує основу для систематичного дослідження теоретичних і практичних передумов для вирішення цього конфлікту в найоптимальніший спосіб.

У другому розділі дисертації перш за все привертає увагу достатньо конструктивний аналіз історіософських концепцій, які розвиваються в Україні та за її межами стосовно ролі та призначення київського християнства. Дисертант цілком слушно відмічає, що усі основні світові християнські релігійні та релігійно-політичні центри беруть участь в дискусіях стосовно історичної долі українського православ'я. Різноманітні конфесійні та екуменічні проекти наголошують на ключовій ролі Києва в долі православної церкви та православної культури. Нажаль, занадто часто ці концепції відводять українському православ'ю роль інструменту та матеріалу в реалізації геополітичних проектів, нехтуючи специфічними рисами

київського християнства та його самодостатністю. До того ж, дисертант зазначає, що виникло ціле покоління українських богословів, які намагаються всебічно обґрунтувати бачення київського християнства як унікального типу православ'я. Євгеній Заремба не оминає ролі релігієзнавців, чийі пошуки активізували богословські рефлексії щодо київського християнства в 1990-ті роки. Паралельно із утвердженням розуміння українського православ'я як унікального явища, відбувалася поступова деконструкція традиційних для московського православ'я явлень про центральну роль для церковної реальності ієрархії як духовної влади. Українські православні богослови доводять, що центральною для церковного життя, його сутністю та екзистенцією є лише конкретна церковна громада, об'єднана навколо євхаристії. Усе інше є другорядним, відносним. Відповідно, лідерство в українському православ'ї сьогодні є швидше справою харизматичною, ніж інституційною. А помісна церква у межах національного горизонту виявляється спільнотою спільнот і своєрідним громадянським суспільством. Це богословське бачення дозволяє дати нову, сучасну форму для української ідеї «соборноправності» церкви та суспільного життя. І ця ідея сьогодні має більше значення, ніж сто років тому.

Щодо конкретних проектів позитивного вирішення міжправославного конфлікту, то позитивним моментом дисертації є критичний аналіз основних пропозицій, що висловлювалися стосовно конкретних способів дій для досягнення як єдності українського православ'я, так і його визнання з боку вселенського православ'я. Особливо цінною є комплексна оцінка спроб підмінити автокефальний шлях розвитку на автономний, розділити Україну на канонічну територію Московського і Константинопольського патріархату, заснувавши Галицьку митрополію, спроб створити примарну присутність вселенського православ'я в Україні замість реального усамостійнення київського православного християнства. Дисертант показує, як багато утопічних елементів наявні у різного роду проектах поступового

усамостійнення українського православ'я, і фактично підводить до висновку, що тут необхідними є рішучі дії з інституційного становлення визнаної автокефальної церкви, яка б була основою і для відповідного християнського громадянського суспільства, і для високої культурної та соціальної активності православних, і була б основним партнером для держави, суспільства та інших церков щодо розбудови України.

Третій розділ зосереджує увагу на конкретних кроках, необхідних з боку церковного середовища, держави і громадських організацій для успішного завершення процесу здобуття українським православ'ям статусу визнаної автокефалії. Цілком слушною є думка дисертанта про те, що «Війна, яку розв'язала Росія проти України, загострила багато питань україно-російських відносин, пришвидшила формування ідентичності українців та пошук розв'язок величезної кількості питань внутрішньої та зовнішньої політики нашої країни, які раніше слабо уявлялися значною частиною наших громадян без участі Росії. У оцінках же міжправославного конфлікту та шляхів утвердження відповідного інституційного статусу для православних в Україні настала повна ясність. Нині усім зрозуміло, що Московська патріархія за нинішнього її керівництва ніколи не погодиться на автокефалію православних в Україні, а православних українців може влаштувати лише повна незалежність їхньої церкви, яку б очолював обраний нею глава в сані митрополита або патріарха. Лише такий варіант розвитку подій може призвести до розв'язання протиріч в українському православному середовищі, що лише почасти сформувалися з об'єктивних причин, а у основній своїй масі стали наслідком ворожих щодо України та її православної церкви дій з боку Росії та Московської патріархії» (с. 130–131).

В дисертаційному дослідженні переконливо доводиться, що в останні роки відбулася принципова зміна позиції Москви: «Керівництво та богослови Московського патріархату неодноразово підкреслювали, що теоретично УПЦ має право на автокефалію. Але фактично розгляд цього питання усіляко затягувався. А у листопаді 2016 року патріарх Кирило офіційно заявив:

«Наша Церква ніколи не залишить в біді своїх побратимів на Україні і не відмовиться від них. Ми ніколи не погодимося на зміну священних канонічних кордонів нашої Церкви. Бо Київ – це духовна колыска Святої Русі, як Мцхета для Грузії або Косово для Сербії»» (с. 96). Отже, офіційно, у присутності представників усіх православних церков світу патріарх Кирило відмовляє українцям навіть у теоретичній можливості мати свою автокефалію. І причини цього – чисто історіософські, геополітичні, пов'язані з привласненням Росією української історії. Якщо раніше відмова надавати автокефалію була чимось тимчасовим, то тепер категорично заявляється – ніколи. І якщо раніше говорилося багато про багатонаціональну помісність Московської патріархії, то тепер все українське оголошується частиною російського спадку. Про це чітко заявлено не лише у цій промові, а й у книзі патріарха Кирила «Сім слів про руський світ», в промові під час відкриття пам'ятника князю Володимирі в Москві. За таких умов дійсно абсолютно безальтернативним став шлях розвитку українського православ'я через надання автокефалії Константинопольським патріархатом як материнською церквою і як вищою владою, уповноваженою на вирішення канонічних проблем у православному середовищі всього світу. Слід сказати, що численні церковні, наукові та політичні діячі України і раніше наголошували на безальтернативності цього шляху розвитку. У дисертації аналізуються практично всі спроби досягти єдності і канонічного визнання українського православ'я. Цілком вірно підкреслюється, що у 1991–1993 роках слід було активніше апелювати до Константинопольського патріархату. Також слушно підкреслюється, що в 2000–2003 і 2005–2009 роках фатальні наслідки мала деяка неузгодженість дій президента і уряду, держави і церков. Отже, врахування досвіду попередніх спроб унезалежнення, об'єднання і канонічного визнання українського православ'я дозволяє сьогодні уникати як відволікання уваги на хибні нереалістичні альтернативи, так і різновекторності дій усіх зацікавлених суб'єктів.

Зрозуміло, що держава має природну зацікавленість у посиленні суб'єктності українського християнства, у тому, щоб воно відіграло більшу роль всередині країни і на міжнародній арені. Автокефальність українського православ'я в цьому контексті – це лише один із кроків, але найбільш необхідний. Привертає увагу докладний аналіз ставлення різних політичних сил в Україні до міжправославного конфлікту і показано, що усі пропонувані політичними партіями та рухами проекти були далекі від об'єктивності, оскільки були жорстко зумовлені геополітичними інтересами. І цілком вірно Євгеній Заремба доводить, що проросійські проекти вирішення міжправославного конфлікту були принципово більш політизованими, ніж проукраїнські. Також не можна не погодитися з тезою про те, що українське громадянське суспільство може і має відігравати більшу роль у конституюванні визнаного автокефального православ'я.

Хоча дисертаційне дослідження носить концептуальний і системний характер та відрізняється високим ступенем новизни, дозволимо собі висловити деякі побажання та зауваження, спрямовані на подальше осмислення даної проблематики при здійсненні подальших досліджень.

1. Автор дисертації говорить про «бачення церкви як спільноти спільнот» в сучасному богослов'ї УПЦ КП. Але таке розуміння церкви породжене не лише впливом ідей провідних західних богословів. Тут є очевидний вплив ідеологів автокефалії часів визвольних змагань, особливо О.Лотоцького, його тлумачення соборності церкви. І аналіз цього впливу значно б посилив би дисертаційне дослідження у другому розділі.

2. Важко погодитися з думкою автора, що важливим, спрямованим на реалізацію ідеї утворення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви (на основі об'єднання УПЦ КП та УАПЦ), могло б стати законодавче закріплення механізмів найрізноманітнішої підтримки національно орієнтованих церков, зміцнення їхньої матеріально-технічної бази, бюджетного фінансування навчальних закладів, утворених під патронатом цих церков тощо (Автореферат, с. 13). Звісно, державна релігійна політика не

може бути мозаїкою уподобань без жодних загальнонаціональних інтересів. Але визначення будь-якої конфесії як державної, офіційної, тобто такої, що користується певними перевагами фінансового чи іншого плану в полі конфесійній Україні до «добра не приведе». Спрацює закон Марфі: «вірогідність отримання бажаного результату завжди знаходиться в оберненій залежності від сили бажання».

3. Вважаємо, що у дисертації не завадив би аналіз позиції Константинопольського патріархату щодо долі української діаспори у разі конституювання в Україні автокефальної православної церкви.

Але зазначені зауваження не знижують оцінки отриманих у дисертації результатів. Загалом поставлена мета досягнута. Робота відрізняється структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист. Дисертація є завершеною самостійною роботою дисертанта. Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Заремби Євгена Миколайовича «Міжправославний конфлікт в Україні: витоки, перебіг, перспективи подолання»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент

доктор філософських наук, професор,

член-кореспондент НАПН України,

академік-секретар Відділення вищої освіти

Національної академії педагогічних наук України

П. Ю. Саух

Власноручний підпис
стверджую
Начальник загального відділу
Національної академії педагогічних
наук України

Саух П. Ю.
Кривонос С. О.